

ושאתם... ממעיני המקרא!

מאת משה ארנד

שלתרונון תרם רבות.

הנסיון העשיר הזה — שהצטרף אל השכלתו היהודית השרשית — כחינך ישיבות פולין ואל השכלתו האקדמית בספרות ישראל, כחינך ובפסיכולוגיה כמוסרן ואל האוניברסיטה העברית ומוכתר על ידה בתואר דוקטור. וכמוכן גם אל שנות עבודתו כמורה וכמחנך צעיר בארץ ישראל (בין השאר במסגרת "עליית הנוער") — והנסיון המגוון והעשיר הזה נתן אותותיו בכרך המונח לפנינו עתה והמכיל הרבה מן המאמרים שהופיעו בעבר. אכן במידה ניכרת נושא הספר "מעייני מקרא" צפוי של מפעל כינוס ואיסוף. כ"ב מאמרים מוגשים כאן לקורא-המעין. מהם 12 העוסקים בתורה, 6 שעיקרם בפרקי נבואה ו-4 שעניינם כמגילות (אותם ספרי "כתובים", הקרויים לחורה מצד היותם נקראים בבית הכנסת ומצד היותם "נספחים" גם במקראות גדולות) — כמוכן, אין עשרים ושנים המאמרים האלה מעורר אחד. יש ביניהם ניתוחים פרשניים של פרשיות מסוימות. כמו העקרה, כרכת יצחק ולידתו של שמשון; ויש בידורים סינופטיים של נושאים שלמים ואינטראטיביים, כגון טעמה של מצות השבת, "פרקי הבטחה וגאולה". נושא הקרבנות בדברי הנביאים, ועוד; יש פרקי מבוא, כמו הגדרת טיבו של השופט בישראל; פרק סיכום וחזרה, הנקרא "תוק לספר שמות" (אגב: "תוק" ביחס לספר מספרי התנ"ך בדומה ל"הדרן" למסכת תלמודית, חידוש-זמן של המחבר הוא!); ויש בידורים ספציפיים יותר, כגון העין במשמעות "חולדות" ובנוסחי הפתיחה כשיש משה רבנו עם ה'.

גם מצד כמותם אין המקרים דומים... לזה. ארבעת העיונים המקיפים ביותר, המצטרפים כמעט לכדי מחצית הספר, הם: ניתוח פרשת העקרה — כ-60 עמוד; סקירת הישוחות בין ה' למשה לאחר מעשה העגל — 53 עמ'; פרקי הבטחה וגאולה — 85 עמ'; על דברי עולה יזבח — להוראת נושא הקרבנות בדברי הנביאים — 57 עמוד. בצידם — שבעה מאמרים בינוניים בגודלם, כגון "ויאמינו בה" ובמשה עבדו", בדיקת "תנודותיה" של אמונת אבותינו; בדיקת משמעות הכיטוי "לפני ה'" במקומות הופעתם המרכזים, בירור טיבה ותכנה של מגילת רות, וכו'.

חמשה עיונים קטנים יותר (משה ושמואל "חולדות", על ירושלים בחמש המגלות, ועוד), ועוד שש רשימות קצרות (של פחות מ-10 עמודים), הדנים בצורה המצחיית בנושאים מוגדרים, כמו טיבו של השופט בישראל, סקירת מגילת אסתר, עיון בכתוב "ויוסף בן שבע עשרה שנה", וכו'.
 מקורותיו של חמיאל מרובי גוונים הם. בולטת בהם הפרשנות היהודית המסורתית, למן חז"ל (תלמוד, ובעיקר מדרש!) והתרגומים העתיקים, דרך רס"ג ופרשני ימי הביניים הצרפתיים והספרדיים — ביניהם גם פחות שגורים כמו רלב"ג (עמ' 262, 264, 430 ועוד), ור' יצחק קאר (עמ' 298 הע' 97), וגם מקורות לא "פרשניים" דווקא (רמב"ם, ס' זוהר), ועד לפרשני החדשה: מלבי"ם, שד"ל, יש"ר, ר"ן היינדינים "הכח והקבלה" ואלה שלאחיהם: "עמק דבר" ו"חזרה חמימה", רד"צ הופמן ובעל ה"דיוקים" (עמ' 139 ועוד). ליד הפרשנות הרבנית ניכר גם רושמו של חקר המקרא המודרני, ומעניין הוא לתחום ולציין את קווי ההסתמנות עליו: כשמתייחס מובאים כעיקר מלומדי ירושלים: סגל, קאסוטו וקופמן נ"ע, ותלבי"א נ' ליבוכין; מבחינת טיבה של ההודקנות והענינות למחקר המדעי הלא-מסורתי בולט אימון שיטותיהם של בעלי הגישה הספרותית, שמן הראוי בולט אחרים מסימניה:

- המילה המונחה (כגון עמ' 65, 342-341, 356 וכו' וכו');
- גוני סגנון דקים (כגון עמ' 160-150);

פני כשנה נתברכו לומדי התנ"ך ככרך נכבד של מחקרים ועיונים, מפרי עטו של ד"ר חיים יצחק חמיאל: מעייני מקרא — פרשנות ומחקרים בשיטה האימאננטיה-אינטראטיבית, הוצאת המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תשמ"ג 581 עמודים.

השיטה המאפיינת את הספר מעמידה את העין בפרשות התנ"ך על הרגשתם של עקרונות דירקטיים אחדים¹. כשכל הענין שבשם הספר, "מעייני מקרא" מלשון מעין ומלשון עין, רומז להם כמעודן, ואלה מקצתם:

(א) ראייה הנושא הנלמד בתבניתו השלמה, תוך סקירת כל המקומות האחרים שבמקרא, שיש בהם כדי לסייע, לבאר ולהאיר, לפתור ולהבהיר;

(ב) התבוננות מתמדת ומעמיקה בכתובים — כלשונם, בצורתם ובתכניהם — וחיודוד המודעות למה שמייחד את המסכת הספרותית, שבה הם ארוגים: אמונת הכיטוי, החירות ויצרונות הלשון, המכנה ודיוקי הסגנון, סמיויות וקשרי לשון וענין, מקבילות, ואף עניינים שבניקוד ובטעמים, קריין וכתובין ושאר תכונות של הטקסט ועד לציצין ופרחין שבו;

(ג) עירוד הספוטנטינות כפרשנות ובהוראה ופתיחת אופקים לגישה שקולה ומאוזנת ע"י ניתוח דברי פרשנים חוץ השוואה ביניהם והתחקות אחר שיקוליהם, התלבויותיהם דיוקיהם ופתרוניהם.

מחבר הספר אינו נכחיתו פנים חדשות בקרב לומדי תנ"ך בכלל; בקרב ציבור מורי מקצועות הקודש כפרט. כמאצית יובל שנים שימש כמנהל המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של הסוכנות היהודית; כמשך תקופה זו, גם לפני ולאחריה, ערך עשרות כרכים של ספרות עיונית ומיתודית (11 כרכי "מעיינות", 15 — "נחיתות", קבצים שונים של "חינוך והוראה", ועוד) ופרסם עשרות רבות של מאמרים משלו, לא רק בקבצים שבעריכתו, אלא גם בכתיבי עת שונים (כגון סיני בית מקרא, שבילי החינוך, טורי ישרון, כשדה חמ"ד), במוספי שבת וחג של העתון "הצפה" ובמאספים שונים — ספרי יובל וזכרון וכיו"ב — כארץ ובחו"ל. עבודתו הספרותית של חיים חמיאל אינה מצומצמת לתנ"ך ולהוראתו, אלא היא נוגעת בענפים רבים: בספרות הפיוטים, בה התמחה בלימודי האוניברסיטה, ובפיוטים שפירוש משלו; כבעיות החינוך היהודי שבתפוצות, בסוציולוגיה ובפילוסופיה שלו, שכן "מפת" החינוך היהודי בעולם פרושה לפניו, וכמדומה לי, אין כמעט בית ספר יהודי כומש יבשות תכל שלא ביקר בו, ואין רשת-חינוך יהודית, שלא התייחס אליה בחיפוש דרכים לשיחון פעולה או לסיוע, כתנאי שנומצאה תשתית השקפתית משותפת, שתצדיק ותאפשר סיוע כזה — אך לכל לראש התעניין דר. חמיאל בבעיות המורה בכתו, בקורסי הדיקטיות ופרוגניות של המחנך העומד לפני כיתת ילדי ישראל כשליח ציבור ונושא על כתפיו החלשות את האחיות הכבדה של שמירת גחלת ישראל בים סוער זה של התבוללות ואכזבן-דרך, של מתירנות ואכזבן-דמות-אדם, ששמו בלימודי האוניברסיטה, שלא כ"מנהלים וכעסקנים רבים, מעולם לא פסק דר. חמיאל מלמד תורה; בסמינריום ובמכללות, בקורסי השתלמות שונים, בבית הספר לחינוך של אוניברסיטת בר-אילן, בה הוא משמש עד היום כמרצה בכיר, ואף כסיווי בגולה בכתי ספר שונים — בהם לא נמנע מלהתמודד עם מתן שעורים (וא חלקי שעורים) כפועל, לצורך הדגמת שיטתו בפני מורים וחברים, אף לשם למידה בלתי-אמצעית של בעיות ההוראה,

כל מעשיהם של בני ישראל אל ה' או "לפני ה'", ביטוי החתרן יותר ממאה פעמים בתורה. גם הנביאים לא שללו את הקרבנות, אלא התרעמו על סילוף הכוונה של התורה בציוויה, ועל העמדת הקרבן עצמו כציווי, כמטרה, ככוח פועל ומשפיע על העליונים, בשעה שהתורה רואה בקרבן כוח פועל ומשפיע כלפי פנים, המכוון לשנות את דרך האדם, לעוררו להכרת הטאט ולחשבה ולהחזירו לעבודת ה' ולקיום מצותיו (עמ' 532).

הנה מתברר, לדעת המחבר, שהשאלה המפורסמת שהעסיקה כה רבות את מבקרי המקרא, מדוע הנביאים "שוללים" את הקרבנות, כשעה שהתורה מצווה להביאם; שאלה זו באה על פתרונה הנכון; והסתיירה האמורה — המדומה — נעלמת מאלה, אם שמים לב כראוי למטבעות הלשון שהכתוב משתמש בהם. העדר הביטוי "אני ה'" בהקשר הקרבנות הוא המפתח, שבאמצעותם פותר המחבר את "הבעיה" הנודעה!

ובמקומות אחרים חמיאל מתייחס לעמדות בעייתיות של מבקרי המקרא, כגון לחיקויי קטקסט ולא דווקא לאמנציפציות שרירותיות "מסברא", אלא דווקא לבקורת נמוכה זהירה, הנשענת על נוסחאות של הרגומים וכדו' (עמ' 425 הערה 63); וכגון השערות הנודעות על דבר השוני שבין נוסח עשרת הדברות שבאוחחנן לעומת זה שביתרו (עמ' 289), וכגון בעיית מגמתה של מגילת רות (עמ' 546) וסתיירותיה הפנימיות של מגילת קהלת (עמ' 577). במקום אחר כענין החרפים שרחל אמנו- "גנבתם" מאת אביה, מביא המחבר את דעת שפיטור, שהחרפים היו סבלת הבכורה, וכנראה הוא מאמץ דיעה זו.

כירורים שיטתיים וממציים לשאלות עתיקות-יומין ונצחיות פזורים כספר במקומות הרבה. נסחפק בהרגמה: מדוע מספר עמ' כנען אינו "צייב", אלא נע ונד בין חמשה, ששה, שבעה (עמ' 130 הערה 1); מה טיבה של "יראת ה'" (עמ' 69, עמ' 261 הערה 60 ועוד); ענין מטה הא- להים ויחסו אל יד משה (עמ' 171-169) וכיצד כאלה הרבה מאד.

ומן הראוי לציין לפחות ארדים מתידושי המחבר המתייחסים לביטויים מסויימים — למשמעותם ולקונוטציות שלהם — פירושו של 'היום' הוא 'יכל יום' (עמ' 75 הע' 87); והביטוי "לפעמו" ביחס לשמשון ("ותחל רוח ה' לפעמו...") מקביל דומה לביטוי "ויקרא כפעם בפעם" הנאמר בפרק ההקדשה של שמואל הנביא (ש' ג:י); (עמ' 373); סקירת כל ההיקריות כתיב של הפנייה "שמעו נא" מלמדת, שהיא מבטאת תמיד ולזול, טרוניה או תוכחה (עמ' 121 הע' 15); בהיסוס ("לולא דמספניא") מעלה המחבר את הרמז שהאיל שבעקדה — ראשי תיבותיו "א-להים יראה לו" (בראשית כב: ח); ואת חידת המשפט "יוסף בן שבע עשרה שנה" פותר חמיאל בהברקה, שבצרוף למספר 13, הגנוו בחלומו השני של יוסף ('השמש והירח ואחד-עשר כוכבים' = 13), מגיעים אנו למספר 30, 'יוסף בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה מלך מצרים' (בראשית מא' מו).

תקצר היריעה מלהרגים כראוי את עיוני, את סקירותיו ואת חידושי של מחבר "מעייני מקרא". אפשר להצטער על כך, שאין לספר מפתח ושלא בכל חלקיו יכול הקורא "לרוץ" בו — וזאת הן משום קפדנותו של ד"ר חמיאל וחתירתו לשלמות ולמיצוי בהבאת החומר, הן משום הטון המדעי, נטול-ההתרגשות, של התיכונים, המרכיבים להסתייע במדרש, אך אינם יורדים לעולם לרמה העממית של הדרוש.

אין ספק, שציבור מורי התנ"ך ולומדי התנ"ך זכה כאן במתנה יקרה, המסוגלת להרים תרומה ניכרת לשיפור הוראת המקצוע הזה, שכלל שהוא ותיק ובעל מסורת, כן מרובות היום בעיותיו העקרוניות והמיתודיות. וזכה מכובדנו, ד"ר חיים חמיאל, שנתקיים בו מאמר הזוהר (לפ' משפטים), לפיו "אין התורה מתגלית אלא לאוהבה". ראוי מחברם של "מעייני מקרא" לתודתנו — ואין תודה יפה יותר משאיבה מרובה ממעייניו אלה; וראוי הוא לברכתנו — שיוסיף ללמדנו כעל פה וכתבנו, כהנה וכהנה, עוד רבות בשנים. כה לחי!

— קשרי לשון סמויים, כגון יראה-ראייה (עמ' 358 הערה 166); — השוואת לשונות ועניינים, חיפוש הקבלות כגון שמשון-שמואל (410-409), ההתגלות למנוח ולדעון (411-410); לשונות ההכטחה לאבות (עמ' 141); עימות דברי בני גד ובני ראובן לדברי משה רבנו (עמ' 455) ועוד ועוד;

— השוואת אישים והשוואת נושאים: משה-שמואל, גידעון-משה, כרכות והבטחה (עמ' 82), וכיו"ב.

להרגמת חשיבותם של עיונים ובדיקות מסוג זה ברצוננו להצביע על הניחוח המפורט, שערך חמיאל לענין הופעת הביטוי "אני ה'" (עמודים 528-507!) ויררשה לנו לטקסט:

...מעשה ואילך (כלומר לאחר שיוחדה ליציאת מצרים ולירושת הארץ, מא' תופיע חתימה זו ("אני ה'") בשירה ובנביאים בכל עניין או מצוה הקשורים ביציאת מצרים, כידועת ה' ובהפגנת כח ה'...

הבאת הקרבנות אינה באה מכוח היציאה ממצרים ואינה חתומה בחותמת "אני ה'", המעידה על כך. וכל זאת אף-על-פי שלא ייזכר שם אחר בקרבן מחוץ לשם ה'... (עמ' 512) ומכאן מוביל אותנו המחבר למסקנה:

העובדה שהציווי על הקרבנות לא בא כשום מקום.. כציווי הפתיחה או החתימה "אני ה'" — המצויה אצל כל שאר המצוות התלויות או הכלולות בעשרת הדברות, והחתומה על הבטחת היציאה ממצרים והכניסה לארץ — ממלאה באמשעות חדשה ומיוחדת את דברי ירמיה 'כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים כיום הוציא אותם מארץ מצרים על דברי עולה ודחת... (עמ' 530)

היוצא מדברינו הוא, כי אכן הציווי הא-להי לא היה על הקרבת קרבנות, אלא על התנאים שהבאת הקרבן מותנית בהם. כי גם בהבאת הקרבן מתגלית המטרה החינוכית של ההשגחה לכון את

(1) אנו מביאים אותם כאן מתוך הסתמכות על דברי המחבר בהקדמתו לספר — "עם הספר", עמ' 117 — אך בשוני לשון קלים ובמכתב מסויים שאנו לבדנו אחראים להם (מא').